

Armando Alberola Romá

Quan la pluja no sap ploure

Sequeres i riuades al País Valencià
en l'edat moderna

PUV

QUAN LA PLUJA NO SAP PLOURE
SEQUERES I RIUADES AL PAÍS VALENCIÀ EN L'EDAT
MODERNA

QUAN LA PLUJA NO SAP PLOURE SEQUERES I RIUADES AL PAÍS VALENCIÀ EN L'EDAT MODERNA

Armando Alberola Romá

UNIVERSITAT DE VALÈNCIA

Aquest estudi forma part dels resultats del projecte d'investigació "Catástrofes naturales, ciencia, técnica y política en la España mediterránea durante el siglo XVIII" (HUM 2006-08769), finançat pel Ministeri d'Educació i Cultura del Govern d'Espanya i els fons FEDER.

Aquesta publicació no pot ser reproduïda, ni totalment ni parcialment, ni enregistrada en, o transmesa per, un sistema de recuperació d'informació, en cap forma ni per cap mitjà, sia fotomecànic, fotoquímic, electrònic, per fotocòpia o per qualsevol altre, sense el permís previ de l'editorial.

© Del text: Armando Alberola Romá, 2010

© D'aquesta edició: Universitat de València, 2010

Coordinació editorial: Maite Simon

Fotocomposició i maquetació: **E** Espagráfica

Assessorament lingüístic i correcció: Màrius Gomis (Servei de Promoció del Valencià, Universitat d'Alacant) Coberta:

Il·lustració: Antoni Miró, *Núvols daurats 2002* (Acrílic s/llenç, 46x33)

Sopalmo, Col. Particular. València Disseny: Celso Hernández de la Figuera

ISBN: 978-84-370-8256-1

Al meu país la pluja no sap ploure:
O plou poc o plou massa;
si plou poc és la sequera,
si plou massa és un desastre.
Qui portarà la pluja a escola?
Qui li dirà com s'ha de ploure?
Al meu país la pluja no sap ploure.

(Raimon: *Al meu país la pluja*, 1983)

A Charo, per tantes i tantes coses. I per sempre.

A Max, company, en el record.

ÍNDEX

PRÒLEG de Carles Cortés

INTRODUCCIÓ

1. MEDI FÍSIC, CLIMA I RISC NATURAL. EL PAÍS VALENCIÀ EN EL SEGLE XVIII

1.1. Un país de contrastos: el mite del «Levante feliz»

1.2. Una hidrografia complexa: característiques i comportament dels rius valencians durant el segle XVIII

1.3. La iniciativa camperola: recerca i aprofitament exhaustiu de l'aigua

1.4. Un exemple de sistema hidràulic històric: el pantà de Tibi i els assuts de l'horta alacantina

1.5. Un ràpid colp d'ull al clima imperant en el segle XVIII

2. ENTRE LA MANCANÇA I L'EXCÉS: SEQUERES I RIUADES AL PAÍS VALENCIÀ DURANT EL SEGLE XVIII

2.1. Quan el cel no vol ploure: rogacions, sermons i altres remeis

2.2. «Si plou poc és la sequera»: el dèficit productiu en l'agricultura valenciana

2.3. «Si plou massa és el desastre»: avingudes i inundacions durant la centúria il·lustrada

2.4. Les observacions meteorològiques en l'Espanya del segle XVIII

3. UN EXEMPLE DRAMÀTIC: LES INUNDACIONS DE LA CIUTAT DE VALÈNCIA DE LA TARDOR DEL 1776

3.1. Les avingudes del riu Túria: un problema secular

3.2. El transport de fusta pel riu Túria: una activitat tradicional i un perill potencial

3.3. La riuada d'octubre del 1776

3.4. La riuada de novembre del 1776

3.5. Les conseqüències de les riuades: avaluació de danys, propostes tècniques correctores i conflictes judicials

4. EXTREMISME CLIMÀTIC I CRISI: ENTRE L'APOGEU REFORMISTA I LA GUERRA DEL FRANCÈS

4.1. Reformisme agrari i realitat climàtica: el comte de Floridablanca en la Secretaria d'Estat

4.2. Els efectes de l'extremisme climàtic en els anys vuitanta: desastres naturals, crisis i epidèmies

4.2.1. Febres, males collites i crisis de subsistències

4.2.2. L'increment de les calamitats a les acaballes de la dècada

4.3. De la caiguda de Floridablanca a la vespra de la guerra del Francès: sequera, inundacions, malaltia i avalots

5. REFLEXIÓ FINAL

6. BIBLIOGRAFIA CITADA

PRÒLEG

Quan érem menuts ens preguntàvem quin era el miracle de la pluja. Com era possible que els núvols, aquelles espesses masses que semblaven cotó-enpèl, descarregaren aigua. I encara més, quan feia molt de fred, podien llançar flocs de neu, com bocins de cotó... Recorde que quan vaig començar a viure a Alacant, ja fa d'això molts anys, quan vaig iniciar els meus estudis universitaris al Campus de Sant Vicent del Raspeig, em cridava l'atenció com la comarca es paralitzava quan queien quatre gotes i de quina manera els alacantins s'abocaven al balcó per veure el miracle de l'aigua. Han passat vint anys i ara sóc jo el primer que m'emocie quan, en aquestes comarques tan seques, plou, molt o poc, però sempre que els núvols llancen aigua em sent feliç.

Ara he tingut la sort d'entendre molt més els orígens de la meua felicitat. He pogut llegir, d'avantmà, el llibre d'Armando Alberola *Quan la pluja no sap ploure*. Tan bon punt em va contar el projecte, vaig entendre de seguida el perquè del títol, l'apreci que Armando té envers la música i la poesia de Raimon. La saviesa popular al costat dels textos dels nostres autors clàssics sempre ha estat el motiu d'inspiració del cantautor xativí i, és ben cert, que la cançó a la qual fa referència el títol del llibre que ara presentem, és un dels encerts més decidits de Raimon per a retratar la idiosincràsia dels valencians. Amb aquest assaig he descobert que no es tracta d'un fet nou, això de les sequeres i de les riuades, de l'època actual. Sempre he tingut les meues prevencions davant de les afirmacions rotundes del canvi climàtic tan de moda ara. És obvi que alguna cosa de grossa està passant... Aquesta és la màgia de la Història: amb una revisió del passat, podem entendre

que no estem davant d'un fenomen nou. Tot al contrari, des que tenim dades contrastables hem tingut períodes en els quals, com diu la cançó, *al meu país, la pluja no sap ploure*.

Així, el llibre d'Alberola ens permet aproximar, aprofundir i conèixer els episodis dramàtics d'excés o de manca d'aigua al País Valencià durant l'edat moderna. D'aquesta manera, per exemple, he descobert que el meu estimat riu Serpis o riu d'Alcoi, que sempre l'he vist tan pacífic i disciplinat, el 4 d'octubre de 1779 va desfer els ponts de Gandia, segons relatava el botànic Cavanilles. D'igual manera, he conegut que un escriptor català del segle divuit que havia trobat a les classes de la Facultat, el Baró de Maldà i el seu *Calaix de sastre*, aporta el seu nom, l'oscil·lació Maldà, per definir les catastròfiques variacions atmosfèriques que es van produir en la seua època i que ell va tractar d'explicar en els seus textos.

Tot això, ens serveix per a entendre que aquest és un assaig escrit des del rigor científic, un producte lògic d'un historiador reconegut i prestigiat com és Armando Alberola, tot i que –i aquest és el principal mèrit– des d'una perspectiva divulgativa i, per què no, lúdica. La seua lectura és amena i àgil, de manera que es converteix, sens dubte, en un manual de consulta i de referència per qualsevol interessat en la matèria. El llibre està farcit d'exemples i d'anècdotes que ens serveixen per a entendre com eren els nostres avantpassats i com reaccionaven davant dels períodes crítics de la meteorologia. Així, he conegut com al meu *descregut* poble, Alcoi, s'organitzaren des del mes de maig fins a novembre del 1725 una sèrie de rogacions religioses per a demanar que ploquera i que no es fera malbé la producció de blat. Quan l'aigua va fer la seua presència, a mitjans de novembre, s'organitzà un tedèum que omplia de goig els habitants de la ciutat, tot justificant que l'aigua haguera arribat per acció divina. Uns exemples que són incorporats sense cap valoració subjectiva i que

s'ofereixen al lector perquè pugua extraure les seues pròpies consideracions.

L'autor és sincer. En la introducció exposa els orígens d'aquest llibre, un compendi dels seus estudis anteriors sobre la matèria, als quals ha sabut fusionar diversos inèdits. El resultat és un text compacte i ordenat, desplegat en quatre capítols que aborden des de diverses perspectives i exemples el tema objecte d'anàlisi. El que no fa l'autor és parlar sobre ell. I per això ho faig jo. Armando Alberola és un historiador que representa la nova generació de professionals que lluiten perquè les seues investigacions aprofiten i estiguen considerades a l'hora d'adoptar decisions polítiques i, com no, urbanístiques. Per això, dins de les diverses línies d'investigació que ha seguit al llarg de la seua trajectòria professional, trobem algunes referides a l'aplicació social de la Història. D'igual manera, les nostres terres, la realitat valenciana dins d'una tradició cultural marcada per la pertinença a la vella Corona Aragonesa, sempre han estat objecte de la seua anàlisi a través del temps. Alberola ha volgut en les seues investigacions fer-nos conèixer els nostres orígens i entendre una mica més les arrels que han motivat algunes de les manifestacions socioculturals actuals. Un estudiós rigorós que, al llarg de més d'un centenar de publicacions especialitzades en l'època moderna, ens ha fet entendre molt millor la nostra complexa història. Llegint els seus treballs, podem arribar a la conclusió que Alberola és dels qui creu que la Història ha de tenir una finalitat social, que ha d'estar a l'abast de tothom i que ha de saber eixir de l'acadèmia per connectar amb la societat. Conec Armando des de fa molts anys, de la mà de la seua germana i companya meua de classes i batalles laborals i festives, Patrícia, i sé el pes que en la seua família sempre ha tingut el pare, Armando. No sols va heretar el seu nom, també el gust per la cultura pròpia i per l'art en general. De fet, estic segur que la música de Raimon va entrar a casa dels Alberola per algun disc que compraria

el pare, un home culte i interessat per la cultura del nostre país.

Quan la pluja no sap ploure és una magnífica oportunitat per a entendre la simbiosi que pot haver entre disciplines ben llunyanes com la història, la geografia, la música o la pintura. La voluntat d'Alberola d'incloure la referència a Raimon i la imatge del pintor Antoni Miró en la portada són un excel·lent avanç de la construcció posterior dels capítols, farcits de gravats i de mapes que exemplifiquen el recorregut històric per les comarques valencianes. Conec bé l'interés de Toni Miró, amic compartit amb Armando, pels clàssics valencians i per interrelacionar la seua obra amb la literatura i la música. Ara he descobert que l'altre amic, l'historiador, també té aquests interessos comuns. I, a més, una altra coincidència, Miró descobria la poesia de Salvador Espriu el 1963, de la mà del Raimon, quan aquest li mostrà les cançons construïdes a partir dels seus poemes. Espriu es va convertir durant molts anys en un punt de referència en el bastiment ideològic i literari del pintor. En tots dos casos, en l'obra de Miró i en el llibre que presentem d'Alberola, l'acció del cantautor xativí ha sigut un punt de referència fonamental. Potser siga ja l'hora que els valencians reconeguem la importància de Raimon en la difusió i promoció de la nostra cultura.

Ja fa molts anys també, vaig llegir una novel·la impressionant, *La identitat* de Milan Kundera (1997). L'escriptor d'origen txec i resident a París esdevé un mestre en la recreació de la relativitat de comportaments. I sobretot la dificultat de l'ésser humà per a descobrir la pròpia identitat, després de la pressió que la societat crea damunt dels seus protagonistes. En aquesta ocasió, Kundera desvetlla una vegada més l'interior insatisfactori de l'home urbà, en un ambient grisenc que fusiona les sensacions de la Praga natal i del París resident. Els personatges s'hi mouen per inèrcia, recorden els antics trencaments, però en l'actualitat s'hi senten estranys en si mateixos, sense força i

sense alé per fer res. Només saben que s'hi senten a desgrat amb ells mateixos. És evident l'acció benefactora de la literatura i, per extensió, de les arts. Cal cridar l'atenció dels lectors, dels espectadors, davant d'una inèrcia que ens condueix a ser més presoners de nosaltres mateixos. Aquest és, si em permeteu la comparació, el valor de l'assaig d'Alberola; així espere que ho enteneu quan acabeu la seua lectura. *Quan la pluja no sap ploure* és un llibre per formar ciutadans crítics, que entenguen que des de la Història, des de la revisió del passat, podem extraure moltes referències, diversos models d'actuació. Tot això per a evitar catàstrofes i entendre que l'actuació resignada envers la força de la natura, no pot servir-nos de consol. Cal actuar decididament per fugir de les conseqüències. Llegir per a ser lliures o, en definitiva, per saber qui som i d'on venim. Això sí, com deia la cançó del Raimon, sempre podem esperar que l'oratge vaja a l'escola i aprenga a portar-se una mica millor en les nostres comarques...

Carles Cortés
Alcoi, 2009

INTRODUCCIÓ

La sequera sempre ha estat la principal preocupació dels camperols del llevant peninsular ibèric. No obstant això, els llargs períodes d'aridesa s'han vist interromputs, de manera sistemàtica i brusca, amb una cadència gairebé anual, per precipitacions d'alta intensitat horària en els mesos de tardor i de primavera. Aquests episodis meteorològics extrems, dels quals els arxius conserven una memòria detallada, han provocat, al llarg de la història, importants avingudes i inundacions amb el corol·lari consegüent de víctimes i danys en infraestructures i béns de diferent índole. Les pàgines que segueixen analitzen la greu contrarietat que va suposar aquesta alternança entre escassetesa i abundància hídrica durant el segle XVIII al País Valencià. A aquesta qüestió he dedicat els meus afanys investigadors des de temps enrere. Fa més de tres lustres, va aparèixer la meua primera contribució, una mena de temptativa de proposta de treball sobre els efectes que els desastres naturals i les plagues agrícoles causaven a la societat i a l'economia valencianes. Des de llavors he continuat insistint, sobretot per dues raons. La primera perquè crec que el tema s'ho val no solament historiogràficament, si tenim en compte la preocupació que en l'actualitat desperta el canvi climàtic. La segona perquè, com a historiador, assumisc plenament la funció social i de compromís que ens correspon a l'hora d'intentar traslladar als poders públics informació, arguments, propostes i, per què no, respostes davant els reptes de tot tipus que ens esperen.

Aquestes conviccions han motivat que rellegira tot el que havia publicat fins ara, en ocasions de manera una miqueta dispersa, impel·lit per les circumstàncies de la vida

acadèmica. Aquesta relectura ha comportat una reordenació i contextualització del corpus, una reflexió en sentit ampli que ha donat com a resultat una reescriptura actualitzada cercant, sobre tot, una coherència discursiva que proporcionara unes pàgines grates i profitoses a les persones interessades en la qüestió. Perquè ni la Història ha de ser reducte científic exclusiu d'un conjunt selecte d'iniciats, ni la seua lectura ha de convertir-se, necessàriament, en una mena de turment capaç de desanimar el més esforçat dels seus conreadors. No obstant això, vull advertir abans de continuar endavant que aquest llibre és, sobretot, un llibre d'Història i que, per això, he procurat que reunira tots els requisits que exigeix aquesta disciplina pel que fa a la metodologia, el tractament de fonts i l'aparat crític. Tanmateix, també ha estat una aspiració personal -no sé si assolida- que l'enfocament, l'estil i el llenguatge resultaren clars i amens, amb la finalitat que el seu contingut es poguera convertir en un instrument útil per a prendre consciència del problema que aborda. Amb els temps que corren, no podem permetre'ns el luxe d'ignorar les lliçons que ens brinda el passat. Paga la pena conèixer, i assumir, com els nostres avantpassats van desafiar -i, en ocasions, van superar- els impediments que el clima i el medi van interposar en la seua vida quotidiana. D'aquesta manera, potser puguem entendre millor el present; un present en què segueixen, vius i a flor de pell, els mateixos episodis catastròfics que la història ja s'encarrega de recordar-nos. A l'ésser humà li costa aprendre, malgrat els cops i encara que «a cops es fa la vida...». Però, amb el present que alguns s'obstinen a construir-nos rebutjant els ensenyaments de la Història, resulta molt difícil preparar el futur; un futur que se'ns presenta tan incert com enigmàtic.

Deia que, amb aquest llibre, pretenc exposar les meues reflexions sobre la vigència d'una realitat secular i intrínsecament lligada a les gents d'aquesta terra. La tasca

no és fàcil. La majoria de les vegades és complicat traslladar al paper i, per extensió, a una opinió pública heterogènia i plural, la complexitat que conté un problema: les seues causes, les seues conseqüències, les solucions que es van idear per a superar-lo al llarg dels segles, per quin motiu tenim avui la sensació que s'ha avançat poc, o més aviat gens... A més a més, la dificultat augmenta si volem fer-ho d'una manera senzilla, clara i directa. L'historiador sempre dubta si el seu treball és, a més de llegit –premissa fonamental–, entès i tingut en compte perquè, en última instància, els poders públics puguen utilitzar-lo i, d'aquesta manera, contribuïska al benefici de la societat. Ja ho he dit: no és senzill desentranyar els arcans del passat ni transmetre la seua utilitat, encara que constituïska una tasca apassionant per a qui té la sort de poder-s'hi dedicar. Sabem que en l'actualitat està de moda parlar sobre el comportament del clima. Investigar aquest tema en segles passats i analitzar-ne la influència sobre les societats del moment, amb totes les variables que obliga a manejar, constitueix un repte tan suggestiu com complex de resoldre.

Ara bé, com podem transmetre amb claredat i eficàcia les claus de qualsevol assumpte de manera que siguen immediatament compreses en qualsevol fòrum? En el cas que ens ocupa, la sequera i la inundació o, si es vol, la manca i l'excés d'aigua en les terres del País Valencià, troben una magnífica definició, que tots podem entendre perfectament, en la cançó titulada *Al meu país la pluja* que, allà per 1983, va escriure Raimon. La cançó, plena de lirisme i sentiment, impactant com tantes altres del cantautor de Xàtiva per la manera que retrata l'escola que va patir en la seua infància, aconsegueix descriure en les primeres estrofes, de manera molt bella i no menys precisa, el formidable inconvenient que, per a les terres valencianes, ha constituït, des de sempre, el fet que la pluja «no sàpiga ploure». El mes d'octubre de l'any anterior, havia tingut lloc

la terrible *pantanà* que es va dur per davant la presa de Tous i que va submergir nombroses poblacions de la comarca de la Ribera del Xúquer, algunes de les quals van haver de canviar-ne la localització per si el desastre es repetia. Raimon es trobava en aquells dies a Xàtiva i a punt va estar de ser testimoni directe de la imponent descàrrega d'aigua que, en poques hores, va alimentar la terrible crescuda¹.

Probablement és a partir d'aquella data fatídica quan l'opinió pública va descobrir el fenomen que els científics denominen *gota freda*, terme que es va popularitzar immediatament. Fins a tal punt van prendre consciència les gentes del carrer de l'entitat del problema, que podria dir-se que van marcar en els calendaris particulars les tardors de cada any per a estar previngudes. Des d'aleshores albirem *gotes fredes* per tots els llocs cada vegada que el cel comença a enfosquir-se, quan tot just s'acaba l'estiu. Potser, cal atribuir a les dramàtiques jornades viscudes en aquesta tardor de 1982 el renovat interès per un esdeveniment meteorològic que, històricament, conserva episodis memorables al País Valencià. Els corresponents al segle XVIII són tractats amb detall en aquest llibre, però en la memòria col·lectiva haurien de romandre ben fresques les conseqüències, entre d'altres, de les grans riuades i inundacions del Xúquer de primers de novembre de 1864; la famosa i tràgica «de Santa Teresa», patida a Oriola pel desbordament del riu Segura el 15 d'octubre de 1879 o la, no menys dramàtica, del Túria al seu pas per València, per aquestes mateixes dates, però l'any 1957.

Quan Raimon, mesos després de la *pantanà*, va crear la cançó que dóna títol a aquest llibre, potser perseguira agitar i despertar del somni de la història, el record d'aquesta amenaça que ha aguatat les terres valencianes des de temps immemorial. Qui sap si la intenció era redescobrir i actualitzar un retall del pas sat comú perquè tots el

coneguérem millor. No és estrany en l'autor: ja s'havia embarcat en empreses de gran transcendència. Recordeu com va aconseguir que l'obra dels grans poetes en llengua catalana, des de l'edat mitjana fins a l'actualitat, superara les estretes fronteres per on discorria i entrara, per la porta gran, en els dominis de la cultura popular per a escampar-se entre les gents del carrer que van descobrir, amb agraïda sorpresa, Ausiàs March, Jordi de Sant Jordi, Joan de Timoneda o Salvador Espriu, entre d'altres.

Raimon és concís i directe quan descriu el comportament de la pluja en aquest país: afirma rotund que *la pluja no sap ploure* en aquestes terres i, incapaç de trobar termes mitjans, o *plou poc* o *plou massa*. La qüestió és, que ho faça com ho faça, els resultats són sempre tràgics: *si plou poc és la sequera*, però *si plou massa és un desastre*. La solució passa, com suggereix, per dur la pluja a escola i ensenyar-la a ploure? O haurem de ser nosaltres els qui deurem d'aprendre la lliçó per a poder prevenir i desafiar, amb garanties, l'amenaça? Entendrà el lector que, després de molts anys de rastreig en els arxius i amb alguns centenars de pàgines escrites damunt de l'esquena, m'enamorara de la cita raimoniana, model de precisió i de capacitat de síntesi, i decidira conferir-li el caràcter que mereix.

Aquesta preocupació per l'aigua no sembla circumstancial en l'obra de Raimon. Per poc que es recorren amb una mica d'atenció els seus textos, emergeix el sentiment –no exempt de preocupació– de qui ve de terra endins del país i coneix les misèries que una climatologia inclement pot oferir als treballadors agrícoles. Raimon, es deixa dur en més d'una ocasió *pels camins de l'aigua*: un aigua que es *queixa als matins, a ciutat, als milions d'aixetes de les cases* mentre la son, *rebotant entre parets, s'esmicola*². Un aigua tan necessària que, com en aquella cançó que un dia va regalar a Quico Pi de la Serra (i amb ell, a tots) amagat darrere d'un pseudònim, per poca que caiga,

sempre és benvinguda en aquest país. El poeta de Xàtiva transmet a la perfecció en *Bon temps per a fer cançons*³ el conformisme fatalista del camperol que, sabedor de la crueltat d'una sequera persistent, proclama esperançat, arribat el cas i encara que sembla un embarbussament, que *plou poc, però pel poc que plou, plou prou*. Una picada d'ullet més, altre apunt ple d'agudeses per a ressaltar aquesta pugna secular mantinguda pels mediterranis contra el clima i el medi, gent acostumada al comportament brutal de l'oratge quan li dóna per descarregar el pes de la nuvoлада on no fa falta. I de nou, Raimon, ens deixa una sentència inapel·lable quan qualifica aquesta pluja com a *esplèndida bellesa de l'inútil* –potser tempestuosa i excessiva– que, *de terra estant*, contempla vessar-se sobre el mar; o queda corprès per aquella altra pluja que, després de garbellar el més fosc dels núvols i amb el seu ritme sempre imprevisible, *s'emporta carrerons avall de l'ànima l'última llum d'estiu que tardoreja*⁴. La pluja, bella metàfora que, en aquest cas, permet a l'autor anar més enllà del que a primera vista pogués semblar⁵.

El llibre s'organitza en quatre capítols en els quals he intentat sintetitzar, d'una manera ordenada, tot –o quasi– el que a hores d'ara porte escrit. També he aprofitat algun text fins ara inèdit, i molt de material d'arxiu –encara en fase de garbeig– sobre la realitat climàtica del País Valencià durant l'edat moderna i els seus «efectes col·laterals» sobre la societat, l'economia, la sanitat, la religiositat popular o l'ordenació del territori.

El primer capítol recull els condicionaments físics i naturals del país, procurant esquivar els oripells amb què alguns van pretendre embolicar aquest «llevant feliç» que maquinaren per a ofrenar noves glòries a Espanya. Des d'aquesta perspectiva, cal situar els epígrafs dedicats als contrastos que ofereixen aquestes terres nostres, a la complexitat de la hidrografia, a les mancances hídriques –

ben conegudes i patides des de sempre- i a les múltiples iniciatives camperoles, i també institucionals, que buscaven la manera d'obtenir i arreplegar aigua amb què garantir el reg de les terres, fins i tot en les pitjors condicions. En aquest sentit, era obligada la referència al magnífic complex hidràulic que van configurar en l'horta d'Alacant el modèlic pantà de Tibi i els assuts alçats sobre el curs del riu Montnegre. Tot això presidit per l'obsessiva obstinació perquè no es malbaratara ni una gota d'aigua amb la finalitat d'evitar l'espectacle de l'*esplèndida bellesa de l'inútil* que té lloc quan, després de descarregar furiosa una tempesta, les seues aigües marxen, imponents i incontrolables, cap al mar, on es perden. Un repàs succint al comportament del clima durant la centúria il·lustrada ens semblava imprescindible en aquest capítol concebut com un preàmbul en què encaixar, a continuació, totes les facetes del problema. En el segle XVIII es vivien les acaballes de la denominada Petita Edat del Gel i començava a fer-se notar certa recuperació tèrmica, encara que es continuava mantenint una àmplia variabilitat climàtica que, en la vessant mediterrània peninsular, va derivar en una seriosa anomalia de conseqüències catastròfiques com s'analitza, en profunditat, en l'últim capítol.

El segon se centra en la mancança i l'excés d'aigua, que ens introdueixen de ple en el cor temàtic d'aquest llibre. La sequera és analitzada des de diferents òptiques. Com a problema inherent al medi -*si plou poc és la sequera*, diu Raimon- que s'ha intentant resoldre al llarg de la història de moltes maneres diferents, entre les quals destaquen, perquè van tenir -i encara tenen- el seu protagonisme, alguns recursos de la religiositat popular i, fins i tot, altres adscriuibles a la màgia, el conjur o l'exorcisme. També s'aborda per la decisiva repercussió que, sobre les collites, va exercir la manca d'aigua en els períodes claus del cicle agrícola; repercussió que en els nostres dies encara es manté. Per aquest motiu, sequera i crisis agràries marxen

històricament de la mà, sense descartar que, en els pitjors moments, se'ls pogueren sumar, a més, les crisis epidèmiques i demogràfiques. El comportament de les sequeres al País Valencià s'estudia amb detall, juntament amb el de les avingudes i inundacions, al llarg dels dos primers terços de la centúria il·lustrada. En aquest país de contrastos, constitueix una certesa inapel·lable que *si plou massa és la catàstrofe* tal com testifiquen nombrosos informes i memorials, el contingut dels quals, la majoria de les vegades i salvant les distàncies, s'assembla bastant al de les actuals sol·licituds de declaració de zona catastròfica.

En el capítol tercer, es brinda un exemple paradigmàtic de les conseqüències que les tempestes tardorenques, històricament tan desmesurades en intensitat i durada, podien oferir. Ens centrem en la ciutat de València i en un any concret del segle. Aquesta *ciutat difícil, indiferent..., de carrers estrets i es-pais poc metafísics*; aquesta *ciutat dels ponts dels rius i de les pedres velles*⁶, perennement sotmesa als embats del Túria, és l'escollida com a protagonista pacient d'un d'aquests episodis en què, a la pluja, se li ocorre ploure massa i en poc temps, tal com va succeir durant els mesos d'octubre i novembre de 1776. Podria haver triat Oriola o, fora de l'àmbit valencià, Tortosa o Girona –temps haurà per a això–, però València reunia tal cúmul d'informació documental i problemàtiques tan diverses que em semblava la més idònia. En aquest capítol, se sent la preocupació i la por d'autoritats i veïns segons la pluja va descarregant i fa créixer el nivell del vell Guadalaviar que discorre baix els ponts i entre els dics protectors construïts per la Junta de Murs i Valls des de segles enrere. Es comprova el caràcter altiu i displicent dels assentistes de la Corona, que transportaven grans quantitats de troncs utilitzant el curs del riu i que, arribats a València, ignoraven, de manera sistemàtica i agosarada, les normes reguladores d'aquesta activitat, mostrant, sense

vergonya, el seu menyspreu per les tràgiques conseqüències que pogueren causar les fustes si obstruïen els arcs dels ponts en un moment de crescuda del cabal del Túria. En la tardor de 1776, va tenir lloc un cúmul de circumstàncies negatives que, unides a la irresponsabilitat dels assentistes de la fusta, van donar com resultat la inundació de diversos barris de la ciutat, la destrossa d'assuts, sèquies i hortes, importants pèrdues materials i humanes i, com a record impactant, l'enfonsament parcial del pont del Mar. La riuada va deixar una profunda petjada en la ciutat i en les seues rodalies. Les terribles conseqüències van fer que els responsables polítics, temorosos que pogués repetir-se una situació anàloga, la van tenir des de llavors molt present a l'hora d'arbitrar mesures per a afrontar amb garanties una nova inundació arribat el cas, tal com va succeir durant la tardor de 1783.

L'últim capítol és el que aporta més novetats ja que recull, en part, alguns treballs encara inèdits. Cronològicament s'estén des de la segona part del regnat de Carles III, caracteritzat pel ferri control dels ressorts de l'Estat per part del comte de Floridablanca, fins a les vespres de la guerra del Francès. Un període enormement complex pel que fa al clima, l'economia i la política, com és ben conegut. Van ser moments en què el gran impuls reformista en matèria agrària va quedar, paradoxalment, gairebé en un no-res. És cert que la situació general del país va tendir a enfosquir-se a partir dels motins de subsistència dels anys seixanta i com a conseqüència dels constants conflictes bèl·lics en què es va veure involucrada Espanya amb França i Anglaterra en l'últim terç del segle; però no ho és menys que els *entrebancs* -com els qualificava el pare Feijoo- derivats d'una meteorologia inclement i una natura desfermada van contribuir a empitjorar encara més una realitat per a la qual, malgrat el reformisme militant d'alguns ministres, es presagiava el pitjor. L'*oratge* que es va patir al País Valencià, i per extensió a tota la vessant

mediterrània peninsular, va estar presidit en aquests anys per l'anomalia atmosfèrica coneguda com a *oscil·lació Maldà*, caracteritzada per la coincidència de fenòmens meteorològics extrems. Vol això dir que la sequera inclement va conviure amb tremendes tempestes i temporals exagerats, amb riuades i inundacions, però també amb reiterades pedregades, gelades fora de temporada, hiverns llargs i freds i estius curts i humits. Molts contemporanis van ser conscients d'aquest anòmal comportament del clima, mentre que els camperols, i també la societat en el seu conjunt, suportaven any rere any la pèrdua de les collites, l'escassetat, l'alça insuportable dels preus dels productes de primera necessitat i el deteriorament progressiu de la qualitat de vida. Deteriorament que, per descomptat, afectava també la salut, perquè els ruixats, reiterats i forts, van incrementar els espais humits i van propiciar les escomeses, cada vegada més constants, de les febres tercianes que, de ser endèmiques al País Valencià, van passar a assolir el rang d'epidèmies i, fins i tot, desbordaren les fronteres naturals per estendre's a bona part del territori peninsular. Mal temps; però també temps dolents: crisi de subsistències, fam, malaltia, avalots populars, incertesa política i guerra són les variables que, actuant en el trànsit del segle XVIII al XIX, deixarien sentir la seua empremta en les terres valencianes i, per extensió, en les de l'Espanya de l'època. Es dibuixava un panorama ombrívol que els anys de lluita contra el francès acabarien per enfosquir totalment.

Al llarg del procés d'elaboració d'aquest llibre, han estat moltes les persones que m'han ajudat; algunes, probablement, sense adonar-se'n. No vull, però, deixar de reconèixer el paper que han jugat a l'hora de la redacció d'aquest volum. En els funcionaris dels arxius Històric Nacional (Madrid) i General de Simancas (Valladolid) vaig trobar sempre la millor disposició per a atendre les meues demandes, aclarir els meus dubtes i facilitar amb rapidesa

la reproducció de la documentació que considerava imprescindible. El Ministeri d'Educació, ara de Ciència i Innovació, em va concedir dues ajudes (BHA 2002-01551 i HUM 2006-08769) que han permès desenvolupar un ambiciós programa d'investigació del qual aquest llibre és, ara com ara, l'últim dels seus resultats.

Als meus companys de l'àrea d'Història Moderna de la Universitat d'Alacant i als del Grup d'Investigació en Història i Clima, els dec l'alè constant en cadascuna de les iniciatives que emprenc. A Marta Díez, responsable de l'hemeroteca departamental, li agraiïsc l'eficàcia amb que maneja la base de dades que ha anat component, sense estalviar esforços ni somriures, des de fa ja molt temps amb els resultats de les nostres perquisicions arxivístiques i, amb la qual, sempre satisfà les meues reiterades urgències amb inusitada promptitud i encert. Mar García Arenas, tenaç digitalitzadora de la documentació microfilmada que vinc recopilant des de fa anys, pretén ignorar –amb la seua proverbial discreció– quant m'ha aplanat el camí a l'hora de consultar les pàgines del *Memorial Literario*, però jo vull que ho sàpiga. Amb Pablo Giménez Font m'uneixen llaços molt estrets i una enorme complicitat investigadora i espere que puguem compartir, aviat, projectes i realitats. En aquest llibre, aporta cartografia, imatges i, sobretot, conversa i reflexió serena; elements tots que, sens dubte, han contribuït a millorar-lo. Als companys del Servei de Promoció del Valencià de la Universitat d'Alacant, amb el seu director Josep Forcadell al capdavant, els agraiïsc l'interès, la professionalitat i l'excel·lent tarannà que sempre manifesten davant les meues sol·licituds. El meu reconeixement, no obstant això, l'he de personalitzar en Màrius Gomis qui, durant un estiu especialment tòrrid i una tardor desbaratada –com, per altra banda, es habitual–, ha invertit moltes hores perquè el llibre fóra una realitat. I una vegada més, Patrícia Alberola, sempre ben disposta a col·laborar sense mirar el rellotge, ha estat eixa persona imprescindible que tothom

coneix i que sap donar savis consells, llegir tot el que faça falta i posar una mica d'ordre en els meus embolics lingüístics. I amb el somriure sempre ben present.

Però, deliberadament, he volgut posposar fins als últims paràgrafs d'aquesta introducció el meu reconeixement envers algunes persones pel que han significat i signifiquen per a mi. Raimon és, permeteu-me la llicència afectuosa, un dels principals culpables que ha fet que em decidira a escriure aquest llibre ja que, tan aviat el vaig fer partícip del projecte, va interpretar a la perfecció el meu plantejament i em va cedir, amb generositat, els seus versos per a titular i contextualitzar adequadament el contingut d'aquesta contribució a la història del nostre país. Li agraiïsc, molt sincerament, l'honor que amb això m'ha fet.

Amb Antoni Miró, amic, company amb el qual vaig compartir anys enrere aventures culturals, pintor reconegut i compromès, també estic en deute. Quan li vaig parlar d'aquest estudi i del que volia que significara, immediatament em va brindar la seua sempre desinteressada ajuda. El motiu que il·lustra la coberta enriqueix en gran manera la concepció formal del llibre, i constitueix el pòrtic amb què sempre somia qualsevol autor per a la seua obra.

Sense editor, però, resulta impossible fer realitat aquest tipus d'aventures. Antoni Furió, director de Publicacions de la Universitat de València (PUV), no solament va acollir amb entusiasme la idea, sinó que també em va animar a fer-la realitat immediatament i va apostar decididament per l'edició del llibre. L'ha inclòs en una de les col·leccions que conformen, a dia d'avui, una de les editorials institucionals més importants de l'Estat. La meua gratitud per la confiança dipositada en mi.

He deixat per al final, encara que ocupa el primer lloc en tot, a Charo, la meua dona. Testimoni d'excepció del naixement d'aquest llibre -va ser la primera a conèixer les meues intencions i la primera a donar-me suport sense

reserves- s'ha erigit en peça fonamental i imprescindible en la seua evolució. Li dec infinitat de lectures i relectures enormement crítiques de tots els capítols que m'han portat a la reflexió constant i a la reelaboració d'algunes parts a partir del seu criteri, sempre respectuós i ajustat, però exigent. Gràcies a ella, el resultat final és molt millor que l'inicial. Per això, em resulta molt difícil trobar paraules que puguin explicar tot el que significa per a mi, totes les coses que li dec. En aquesta ocasió, com en tantes altres. Com sempre. Per això, i per tot, el llibre va dedicat a ella. Per descomptat que els desencerts que puguin trobar-se en les pàgines que segueixen són de la meua exclusiva responsabilitat.

Confrides (La Marina Baixa, Alacant)
Tardor de 2009

-
1. Batista, A.: *Raimon. La construcció d'un cant*. RBA, La Magrana, Barcelona, 2005,
 2. Raimon: «Als matins a ciutat», en *Quan l'aigua es queixa*, 1979.
 3. Xiquet, Ramon (RAIMON): «Bon temps per a fer cançons», en Pi de la Serra, F.: *Triat i garbellat*, 1971.
 4. Raimon: «L'última llum d'estiu», en *Quan l'aigua es queixa*, 1979.
 5. *Ibidem*: «Una alta flama m'ha tingut despert/a totes les preguntes del teu viure/t'estime ara més que t'he estimat/Jo sóc qui sóc amb tu. Pluja que cau».
 6. Raimon: «Amic, Andreu», en *Quan l'aigua es queixa*, 1979.

1. MEDI FÍSIC, CLIMA I RISC NATURAL. EL PAÍS VALENCIÀ EN EL SEGLE XVIII

1.1. UN PAÍS DE CONTRASTOS: EL MITE DEL «LEVANTE FELIZ»

Anotava el botànic Antoni Josep Cavanilles a les acaballes del segle XVIII que el País Valencià, banyat pel Mediterrani des del riu Sénia fins a la Torre de la Foradada, se situava «entre los grados 37 y 52 minutos, y 40 y 51 minutos de latitud septentrional, y entre los 15 y 17 con 10 minutos de longitud del meridiano de Tenerife», i que el regne de Múrcia el cenyia «por mediodía y poniente hasta la altura de 39 grados y 25 minutos», punt aquest en el qual començaven els límits amb Castella, ja que «a los 40 grados y 7 minutos se ve el mojón divisorio de los reynos de Valencia, Castilla y Aragón».¹ El seu territori ocupava una superfície d'uns 21.000 quilòmetres quadrats, dibuixat a manera de llarga i estreta franja litoral, dinàmica i comercial, que es completava amb un interior muntanyenc i autosuficient. Aquest últim representava les tres quartes parts del total de les terres valencianes que, en aquella època, encara no incloïen Villena, Saix i la comarca de Requena-Utiel.

Cavanilles advertia, com ja havien fet cronistes i viatgers en segles anteriors, de l'existència «por todos los confines del reyno [de] montañas que dificultan el paso, sin más excepción notable que las llanuras por donde se pasa de Murcia y de Villena»,² i del que aquesta orografia significava des del punt de vista econòmic i vital per als seus habitants. En la meitat d'aquest interior accidentat i feréstec, en què els hiverns eren molt freds, tot just s'hi conreava alguna

cosa «a causa de la aspereza, aridez y falta de tierras», i els terrenys més incultes s'aprofitaven per a pastura. D'altra banda, a causa de les «lluvias y nieves que reciben se forman muchos ríos y se aumenta el caudal de otros que fertilizan las llanuras».³ Ara bé, aquests rius, com d'ací a poc tindrem ocasió de comentar, oferien una dinàmica complexa d'acord amb la resta de característiques físiques del territori valencià. El litoral, per la seua banda, era un medi agradable, ben comunicat, acariciat per la bondat climàtica, amb un paisatge pla i obert cap al mar, en què dominava una agricultura de regadiu que proporcionava rendiments que es comercialitzaven sense grans problemes. Però, encara que puga semblar el contrari, aquest no era pas un medi fàcil. Les característiques físiques i climàtiques condicionaven en gran manera l'explotació dels recursos, si bé interessa ressaltar que durant la centúria il·lustrada veuran la llum no poques innovacions que afavoriran transformacions substancials del paisatge.⁴

El clima, encara que amb els perfils propis del denominat mediterrani, respon més aviat a les característiques del catalogat com a subàrid, ja que ofereix estius càlids -per no dir molt calorosos- i hiverns suaus -mitjanes superiors als 11 graus centígrads-, en els quals són rares les glaçades -encara que no inexistents- i una alta mitjana de dies rasos. Aquestes circumstàncies són considerades ideals per a l'agricultura, sempre que les necessitats d'aigua estiguen cobertes; i aquest, per desgràcia, no ha sigut ni és el cas que ens ocupa. La sequera s'ha erigit en sinistre protagonista de la història agrícola valenciana i, juntament amb la pluviometria, mereix un obligat comentari perquè ha condicionat el progrés agrícola i el desenvolupament social al nostre país. Les precipitacions, habitualment escasses, ofereixen, però, un doble màxim a la tardor, al setembre-octubre i octubre-novembre, al qual segueix un hivern sec que deixa pas a un altre màxim de pluges centrat en el mes

d'abril. Aquestes, torrencials en la majoria dels casos, són altament perjudicials per a les terres en producció agrícola, ja que les aigües les arrosseguen i les renten en excés, de manera que resulta habitual la pèrdua de cultius per aquestes causes.

Les seculars mancances hídriques, presents fonamentalment a les terres meridionals del País Valencià,⁵ van motivar que l'home desplegara des d'èpoques remotes tot el seu enginy i tenacitat per a aconseguir aprofitar al màxim una aigua escassa i cara, configurant, en conseqüència i com tindrem ocasió de comentar en les pàgines següents, significatives infraestructures -xarxes de sèquies, artefactes per a elevar cabals subterranis, boqueres, assuts, pantans- a més de complexos sistemes de reg en els quals la distribució de l'aigua es regia, allà on era necessari, per un escrupolós còmput horari.

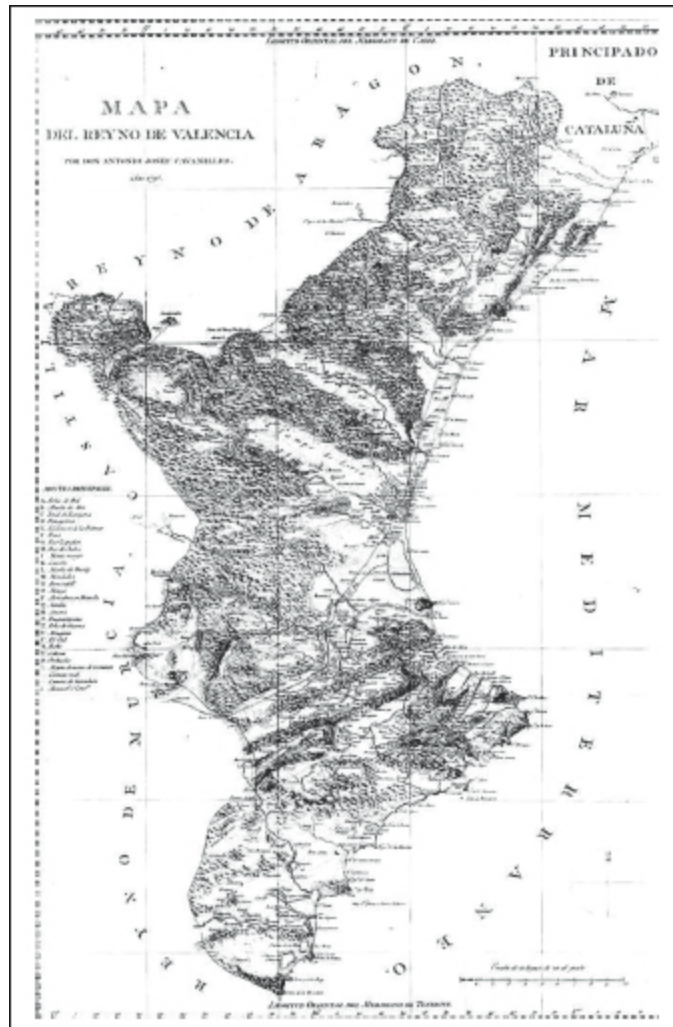

Figura 1. Mapa del País Valencià al final del segle XVIII, segons A. J. Cavanilles (*Observaciones*, 1795-1797).

Per això, el mite del «Levante feliz», interessat artifici amb un regust de segle XIX que alguns pretenen traslladar de manera forçada als temps que corren, s'enfonsa per poc que indaguem en els secrets de la història agrària del país i descobrim que, històricament, el llaurador valencià ha hagut de fer front a una pluviositat anual escassa i irregular, agreujada per una distribució estacional perversa, atès que una bona part de les pluges solia descarregar durant els mesos d'octubre i novembre, moments en què no resultava de cap utilitat per als cultius. Per contra, les precipitacions escassejaven a la primavera, estació clau dins del cicle

agrícola, ja que és quan la majoria dels productes agraris es trobaven en ple creixement; i eren generalment inexistents a l'estiu, precisament quan més s'intensificava la calor i més vitals es tornaven. Aquesta sequera estival que solia durar mesos podia, a més, enquistar-se fins al punt d'allargar el seu flagell durant anys, de manera que el llaurador va aprendre ràpid a malfiar-se del que el cel li podia procurar i a buscar, en conseqüència, alternatives tècniques per afrontar amb certes garanties els problemes que el medi li plantejava.⁶ Un colp d'ull a les dades recollides pels observatoris meteorològics del sud-est peninsular des de la seua entrada en funcionament posa en relleu la migradesa de les precipitacions, amb mitjanes totals anuals que poden oscil·lar dels 120 als 360 mil·límetres, amb el fet destacable que, a part que la quantitat de pluja és poca, també són pocs els dies en què aquesta es produeix. Hi ha observatoris que no registren més de quaranta o cinquanta dies de pluja l'any i, fins i tot, en uns quants, no arriben a passar de vint les jornades en què recullen alguna precipitació. Els experts atribueixen l'existència d'aquest règim pluviomètric a la circulació atmosfèrica general, a la ubicació en la conca del Mediterrani occidental, al traçat costaner i a la incidència del relleu; també posen èmfasi en el fet que el vell Mare Nostrum es revela com una immensa reserva d'aigua i calories amb un comportament tèrmic peculiar.⁷ La conclusió, per tant, és que la sequera ha constituït històricament –i constitueix– un seriós condicionament de l'activitat econòmica a les terres del sud-est peninsular.⁸

La preocupació per la persistència d'aquest fenomen i els intents per a esbrinar les causes que el provocaven per a, d'aquesta manera, poder preveure'n els efectes, motivaria fins i tot que els poders públics convocaren un certamen, ja entrat el segle XIX, a fi que hi concorregueren experts amb les seues memòries i analitzaren la qüestió. El treball